

“SOG’INCH” KONSEPTINING BADIY MATNDA QO’LLANILISH O’RINLARI

Raximjonova Gulnoza

FarDU o’qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7970948>

Annotatsiya. Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biri bu –konseptdir. Bu termin kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada konsept va uning ma’nosi, “sog’inch” konseptining o’ziga xosligi va uning nutqda ifodalanishi haqida badiiy asarlardan parchalar berilgan.

Kalit so’zlar: Lingvokulturologiya, leksika, tushuncha, konsept, mavhum birliklar, sog’inch, badiiy matn, tilshunoslik.

APPLICATIONS OF THE CONCEPT OF "LONGING" IN ARTISTIC TEXT

Abstract. One of the current topics of modern linguistics is the concept. This term is one of the important categories of cognitive linguistics and linguistic culture. This article presents excerpts from artistic works about the concept and its meaning, the uniqueness of the concept of "longing" and its expression in speech.

Key words: Linguistics, lexicon, understanding, concept, abstract units, longing, artistic text, linguistics.

ПРИМЕНЕНИЕ КОНЦЕПТА "ТОЧКА" В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. Одной из актуальных тем современного языкознания является концепт. Этот термин является одной из важных категорий когнитивной лингвистики и лингвокультуры. В данной статье представлены отрывки из художественных произведений о понятии и его значении, своеобразии понятия «тоска» и его выражении в речи.

Ключевые слова: Языкознание, лексика, понимание, концепт, абстрактные единицы, тоска, художественный текст, языкознание.

So'nggi paytlarda til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Olimlarning ushbu muammoga qiziqishi 20-asr oxirida til birliklarining milliy-madaniy semantikasini butun mazmuni, milliy mentalitetini va tushlari bo'yicha o'rganish maqsadida o'rganilishi lingvokulturologiyaning paydo bo'lishiga olib keldi. Lingvokulturologiya tilda milliy madaniyatni aks ettirish muammosini o'rganuvchi tilshunoslikning bir yo'nalishidir.

Ma'lumki, inson bolaligidan boshlab o'z millatiga xos til va til orqali madaniyatni o'rganib boradi. Shundagina u inson hisoblanadi. Xalqning nozik madaniy belgilari uning tilida aks etadi. Til insonning o'ziga xos va o'ziga mos atributlaridan bo'lib, u orqali inson o'zini va olamni anglaydi.¹ Haqiqatdan ham til millatning ko'zgusidir.

Qayga bormay, boshda do'ppim,

G'oz yurarman gerdayib (Erkin Vohidov)

Tong bilan jahon bo'ylab

Bir xabar qoqdi qanot,

O'zbek yana o'z so'zin

O'z so'zin do'ndiribdi.

¹ Saidova.M, Qo'ziyev.U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. -Namangan, 2017. -B.6

*Bemisol talato'pda
Muzaffar-u bosabot,
O'zbek yana do'ppisin
Qiyalab qo'ndiribdi.*(A. Oripov)

Demak, tilni shunchaki aloqa quroli va tafakkur natijasi sifatida emas, millatning madaniy ochqichi sifatida tadqiq etish kerakligi yuzaga chiqyapti. Shuning uchun mutafakkir Abdulla Avloniyning “Har bir millatning duyoda borligini ko'rsatadurg'on o'ynayi hayoti bu uning tili va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak, millat ruhini yoqotmakdir” deb bejizga aytmaganlar.

Lingvokulturologiyada til nafaqat muloqot va bilish vositasi, balki birinchi navbatda etnik guruhning madaniy kodi sifatida qaraladi. Ya'ni til milliy mentalitet yoki inson psixologiyasini ochib beruvchi aloqa vositasi. Tilning inson bilishi va madaniy-ijodiy faoliyatining asosiy mexanizmlarining paydo bo'lishi va faoliyatidagi roli va ishtirokini o'rganish bizga voqelikning tilda aks ettirilgan xususiyatlarini bilish va falsafa, axloqiy va estetik tushunchalar olish imkonini beradi.

Olamning milliy-madaniy manzarasi haqida B. Gumboldt “har bir tilda til egalarining dunyoqarashi aks etishi, xalq ruhi va tili o'rtasidagi munosabat o'zaro zich bog'langanligi, ularni ayro tasavvur qilib bo'lmazligini, til xalqning ruhi xalqning ruhi esa uning tili ekanini, tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning xilma-xilligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko'rishning farqliligi natijasi” ekanini ta'kidlaydi.² Lingvokulturologiyaning diqqat markazida inson tursa, til ana shu insonning bilimi va qaysi bir xalqning madaniyat vakili sifatida belgilaydigan xatti-harakatlar normalari haqida gapirishga imkon beradi. Til har doim etnosning eng yorqin identifikatsiyalash xususiyati bo'lib kelgan. Til nafaqat muloqot va bilish vositasi, balki birinchi navbatda etnik guruhning madaniy kodi sifatida ham ko'rib chiqiladi. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar muammosi ko'plab tadqiqotchilarni hayratda qoldirdi. Tilning etnik tajriba va dunyoqarashni shakllantirish jarayonida asosiy rolini tushunishning kelib chiqishida, ma'lumki, faylasuf va tilshunos Vilgelm fon Gumboldt bo'lib, uning kontseptsiyasi til va madaniyat o'rtasidagi sababiy bog'liqlikni tan oladi. O'tgan asrning oxiridan boshlab, gumanitar bilimlarning ilmiy paradigmasidagi o'zgarishlarning bir qismi sifatida tizimli-strukturaviy va statistik paradigma antropotsentrik, funktsional, kognitiv va dinamik paradigma bilan almashtirildi. Antropotsentrizm ma'lum bir tilni nafaqat insonni o'rab turgan voqelikka, balki uning tafakkuri, ruhiyati, tarixi, madaniyati va ona tilida so'zlashuvchilarning ijtimoiy mavqeiga qarab o'rganish talabida ifodalanishini ta'kidlashadi. Kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, psixolingvistika, etnolingvistikaga oid adabiyotlarda ishlab chiqilgan “tildagi odam” va “insondagi til” muammolari antropotsentrik paradigma doirasida olib borilgan tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqadi.

Antroposentrik paradigm yo'nalishida bajarilgan ilmiy tadqiqotlar o'zbek tilshunosligida ham yuzaga kela boshladi. Xususan, A. Hurmonov til falsafiy jihatdan gnosologik va ontologik tabiatga ega, tilga gnosologik nuqtai nazardan yondashilganda, birinchidan insonning tili orqali olamni bilishi, tilning ob'yektiv borliq uzvlarini nomlash vazifasi, ikkinchidan, tilning shu til egalarining olam haqidagi bilimlari to'plami ekanini qayd etadi. Anglashiladiki, tilning gnoseologik tabiatini belgilashda insonning olamni idrok etishi va uni tilda aks etirishi

²Каранг: Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва, 1984. – С.50-54.

mexanizmni tadqiq etish muhim.³ Tilshunoslikda antroposentrik tilshunoslik (yoki antroposentrik paradigm;neolingvistika) sohasining shakllanishi til egasi- so'zlovchi shaxs omilining tadqiq etish bilan bog'liqdir."Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi shu bilan izohlanadiki,tadqiqotchilarning diqqati " til qanday qurilgan" degan masaladan "til qay tarzda amal qiladi" degan masalaga ko'chdi... Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo'lgan shaxs omili nuqtai nazaridan ko'rib chiqish kerak bo'ladi.⁴

Antroposentrik paradigma doirasidagi ko'plab lingvistik tadqiqotlar natijasida tilshunoslikda o'z nazariyasi va metodologiyasiga, o'z terminologik apparatiga ega bo'lgan yangi yo'nalish – lingvokulturologik yo'nalish shakllandi. Natijada yangi fan – lingvokulturologiya vujudga keldi.Lingvokulturologiya lingvistik tadqiqotlarning alohida sohasi sifatida 70-yillarda rivojlangan.XX asr bu ilmiy fan madaniyat va tilning faoliyatidagi munosabati va o'zaro ta'sirini o'rganish va bu jarayonni birliklarning ajralmas tuzilishi sifatida ularning lingvistik va ekstralingvistik (madaniy) mazmunining birligida aks ettirishdir. Madaniy tilshunoslik etnolingvistikaning yosh tarmoqlaridan biridir. Lingvokulturologik tadqiqotlar tilga muayyan etnik guruh madaniyati bilan uzviy bog'liq bo'lgan hodisa sifatida yondashishga asoslanadi. Bu tilshunoslik, etnopsixolingvistika, etnografiya sohasidagi turli tadqiqotlarni o'zida mujassam etgan umumiy tushuncha bo'lib, ma'lum bir lingvistik va madaniy materialda - boshqa tillar va madaniyatlar bilan taqqoslaganda ma'lum bir tilning milliy va etnik o'ziga xosligini ochib beradi.⁵Lingvokulturologiyaning fan sifatida rivojlanishiga muhim hissa qo'shgan tadqiqotchilar tomonidan talqin qilingan lingvokulturologiyaning ayrim ta'riflariga to'xtalib o'tamiz.V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda "lingvokulturologiya" termini paydo bo'ldi.

"Konsept" lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanalishini va bu yuzasidan salmoqli ishlar juda ko'p qilinganligi o'zbek tilshunoslari orasida ham ko'p uchraydi. Masalan,O'tanov Adhamning "Vaqt" konseptining arab va o'zbek tillaridagi qiyosiy tahlili, M. Sadoqatning o'zbek tilida "Ostona" konseptining lingvomadaniy xususiyatlari,X.Adilbekning "Ispan va o'zbek tillarida "Hombria" "mardlik" konsepti qo'llanilishining lingvokognitiv va lingvomadaniy xususiyatlari kabi ilmiy ishlarni keltirish mumkin. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ham ochib berish xususiyatiga ega. Masalan "sog'inch" konsepti o'zbek mentalitetida koproq ona yurtga , onaga, farzandga hamda yorga bo'lgan sog'inchni ifodalashi mumkin.

Kutaman, uzoqdan ko'rinsa bir ot,
Kelyapti, deyman ko'rinsa g'ubor.
Bahor novdasida bo'rtgan har kurtak
Sog'ingan ko'ngilga berar tasalli.
Ko'chatlar qomati eslatganidak,
Nafasin ufurar tong otar yeli.

³ Йигиталиев У.С. Ўзбек тилида "одам" ва "жинс" концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликлар: Фалсафа д-ри(PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – Б.10.

⁴Usmanova.Sh.Lingvokulturologiya.-Toshkent, 2019.-B.14.

⁵Василова, Альфия Шамилевна.Лингвокультурный концепт "сагыш" (тоска) в татарской языковой картине мира: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.-Казань. 2006.

Kechqurun osh sizsak, bir nasiba kam,

Qumsayman birovni allakimimni.

Sog'inch leksemasining kontekstual tahlili yordamida biz uning quyidagi konseptual xususiyatlarini aniqlashimiz mumkin.

Sog'inch "yolg'izlik, ajralish, "ichki kechinmalarga e'tibor qaratish", "o'z-o'ziga chekinish", "qiynoq", "qiynoqqa solish", "ayriliq", "tashvish", "og'irlik", "ixtiyorsizlik", "kutish", "jimlik", "og'riq", "kasallik", "isyon", "istak". Sog'inch kontseptsiasining mazmuni shularni birlashtiradi.

Haqiqatdan ham G'ofur G'ulomning "Sog'inish" she'rida sho'irni o'g'liga bo'lgan sog'inchi yuragida shunday alamli isyon ko'taradiki, u bir lahza o'g'lini yo o'q tegib, yo bir falokat sabab vafot etishi yuragiga g'ulg'ula soladi. Lekin undagi isyon ko'targan sog'inch faqat unga o'g'lini diydorini qayta ko'rish umidini beradi. Shunday ekan qaysi bir inson sog'inib yashar ekan, unga nisbatan intilish bor, umid bor. Shuning uchun Stepanov "Sog'inchda umid bor, zerikishda umidsizlik bor" (Stepanov 2001: 880-881) degan.

Shunday qilib, "sog'inch" insoniy tuyg'ularning butun doirasi bilan o'zaro bog'liq bo'lib chiqadi, uni izohlab bo'lmaydi (aytaylik, quvonch yoki achinish), sog'inish inson vujudining tubidan kelib chiqadi va butun inson qalbini egallaydi.

Bizningcha, "sog'inch" inson ichki dunyosining atributi bo'lib, uni mutlaqo "ob'ektiv" o'rganib bo'lmaydi, chunki u mohiyatan chuqur sub'ektivdir.

Jon bolam, jonim bolam, qaylardasan bergil xabar,

G'amda boshim, ko'zda yoshim, ichganim bo'ldi zahar.

Za'farondek sarg'ayurman hasratingda qon yutib,

Ko'zlarimning nuri ketdi yo'llaringga ko'z tutib.

Zebi xolaning yumuq ko'zlaridan ikki tomchi yosh silqib chiqdi-yu, qirra burnining chetida to'xtab qoldi. Dutorni yonboshiga qo'ydi-da, keng yengining uchi bilan ko'zini artdi. Hamma jimib qolgan, hech kim birinchi bo'lib gapirishga jur'at eta olmas edi.

Hech bo'lmasa Kimsanim kelgandayam mayli edi, -dedi u xo'rsinib.

O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasidan olingan ushbu parchada urush tufayli o'z yurtiga qaytmagan o'g'lining alamli sog'inchi onaning yuragini tilka pora qiladi. Alamli sog'inch - bu biror narsani xohlaydigan, lekin nima ekanligini aniq bilmaydigan yoki bilsa ham va faqat unga erishib bo'lmasligini biladigan odamning boshidan kechiradigan tuyg'u. Badiiy matnlarni tahlil qilar ekanmiz o'zbek millatining madaniyatini, o'ziga xos til xususiyatlarini va inson omilining ichki dunyosiga guvoh bo'lamiz.

Milliy madaniyat odatda ma'lum bir millatning ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlari yig'indisi sifatida tushuniladi. Har bir milliy til boshqasi ifoda eta olmagan narsani xuddi shunday ifodalaydi. Milliy madaniyat o'zining o'ziga xosligini ochib berish uchun o'z xalqining o'ziga xos tajribasini, milliy dunyoqarash va hayot tuyg'usining xususiyatlarini, butun insoniyat tajribasini unga yetkazish imkonini beradigan shunday lisoniy materialga ega bo'lishi kerak. Sog'inch tushunchasi biz bilan yoki boshqa odamlar bilan sodir bo'ladigan yaxshi yoki yomon tuyg'u. Shu sababli, rus tili ongidagi sog'inch so'zi yaxshi narsaning yo'qligi yoki erishib bo'lmasligini bildiradi.

O'zbek tilida "sog'inch" konseptini anglatuvchi iztirob, ilinj, alam, o'kinch kabi mavhum otlarda o'kinmoq, iztirob chekmoq, oh tortmoq, qayg'u, g'urbat alam kabi otli va fe'lli birikmalar

aks etadi. Soha mutaxassislari tomonidan yaratilgan paremiologik lugʻatlarda “sogʻinch” konsepti bilan bogʻliq matal, maqol, hikmatli soʻzlar kiritilgan. Xususan, Yoridan ayrilgan yetti yil yigʻlar, Yurtidan ayrilgan oʻlguncha yigʻlar, Oʻz yurtini qadri oʻzga yurtda bilinar, Vatangado boʻlguncha, Kafangado boʻl maqollari mazmun-mohiyatida oʻz yurtidan ayrilgan inson bir umr azob- uqubatda qolishi hamda sarson- sargardon hayot kechirishi aytib oʻtilgan. Oʻz uying oʻlan toʻshaging deb bejizga aytmaganlar. Maʼrifatparvar ijodkorlarimizdan biri A. Avloniy “Biz Turkistonliklar oʻz vatanimizni jonimizdan ortuq suydigʻimiz kabi arablar Arabistonlarini, qumlik, issiq choʻllarini, eskimolar shimol taraflarini, eng sovuq qor muzlik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi tiriklik oson yerlarga oʻz vatanlarin tashlab hijrat qilurlar edi⁶.”

Sogʻinch his-tuygʻusi va ichki kechinmasi shaxsning xususiy munosabati sifatida shakllanadi. Ijodiy emotsionallikka ega boʻlgan bu tuygʻuni oʻlchovi yoki biron bir shakli yoʻq. Lekin sogʻinch deganda inson qalbini junbushga keltiradigan, vujudini titratadigan, ichki his tuygʻular orqali his qilinadigan biron bir lisoniy birlik bilan oʻlchab boʻlmaydigan tushunchadir desak mubolagʻa boʻlmaydi.

Demak, “sogʻinch” konseptining nutqda yoki matnda qoʻllanishi insonlarning ichki his-tuygʻulari roʻyobini koʻrsatadi. Bu mavhum tushuncha har bir insonning qalbidan joy olgan. Shuning uchun har bir shaxsda oʻzi xohlamasada, yuzaga chiqadigan qalb tugʻyonidir.

Sheʼriy matnlarda mujassamlangan hissiy tushunchalar nafaqat badiiy dunyoni, balki muallifni tilda aks ettirilgan lingvistik shaxs sifatida tushunish uchun ayniqsa muhimdir. Shubhasiz, bu tushunchani ifodalovchi leksemalar boshdan kechirilgan tuygʻuning chuqurligi, shiddati va davomiyligi bilan farqlanadi. Demak “sogʻinch” tushunchasining konseptual maydonida insonga qaygʻu, alam beradigan iztirob tushunchasi ustunlik qilishiga amin boʻlamiz.

REFERENCES

1. Saidova.M, Qoʻziyev.U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qoʻllanma. Namangan, 2017. -B.6
2. Каранг: Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва, 1984. – С.50-54.
3. Йигиталиев У.С. Ўзбек тилида “одам” ва “жинс” концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликлар: Фалсафа д-ри(PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – Б.10.
4. Abdulla Avloniy Vatanni suymak kitobi
5. Gʻofur.Gʻulom. Tanlangan asarlar. -Toshkent, 1973. -B-234.
6. Usmanova.Sh. Lingvokulturologiya. -Toshkent, 2019. -B.14.
7. Василова, Альфия Шамилевна. Лингвокультурный концепт "сагыш" (тоска) в татарской языковой картине мира: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -Казань. 2006.
8. Oʻtkir.Hoshimov. Dunyoning ishlari. -Toshkent, 2015. -B-185.

⁶ Abdulla Avloniy Vatanni suymak kitobi